

УДК: 655.4

Наталія МАРЦІНЯК

КНИЖКОВА ТОРГІВЛЯ УКРАЇНИ В УМОВАХ ПЕРЕБУДОВИ: ВІД КРИЗИ ДО РЕФОРМ

Аналізуються причини кризових явищ у книжковій торгівлі у другій половині 1980-тих років. Розглядаються особливості основних форм книгорозповсюдження у період перебудови.

Ключові слова: *видавництво, видавнича пропозиція, книгарня, книжкова торгівля, перебудова, форми й методи книгорозповсюдження.*

Понад двадцять років так званого застою стали причиною руйнівних процесів у суспільно-політичній, економічній і культурній сферах. Командно-адміністративна система, що діяла упродовж кількох десятиліть, повністю себе вичерпала: на кінець 1980-тих років запланованого в СРСР прискорення науково-технічного прогресу, як і структурної перебудови промисловості, не відбулося. Натомість поглибився розрив економічних зв'язків між окремими підприємствами і союзними республіками загалом.

Друга половина 1980-тих років, відома в історії СРСР як етап «перебудови», стала переламною для різних сфер життя України й позначилася спробою реформувати систему політичних, економічних, ідеологічних інститутів, що давно перебували в глибокій стагнації. Поступове запровадження реформ виявилось в послабленні командно-адміністративного контролю в різних галузях економіки й надалі – в політиці «гласності», ініційованій Михайлом Горбачовим. Перебудова й гласність зумовили певну лібералізацію лінії правлячої партії в інформаційній галузі і лояльніше ставлення органів цензури до змістового наповнення видань. Різними були й підходи до створення нового господарського механізму: від «косметичного ремонту» існуючої системи й посилення планового централізму до демократизації економіки шляхом переходу на самоокупність і повний госпрозрахунок.

Демократичні тенденції, що супроводжували економічні реформи, проникли у книговидання, загостривши протиріччя у книжковій справі, що в силу тривалого ідеологічного контролю виявилась особливо чутливою до змін. Дефіцит і тотальна цензура спричинили тінізацію книжкового ринку (виникнення «чорного ринку», «самвидаву» тощо), а постійне насаджування ідеологічно «правильних» видань посилювало суспільний спротив радянській командно-адміністративній системі.

Модель централізованого управління не передбачала вільного формування тематичних планів, тиражів і поширення друкованої продукції і гальмувала процес демократизації суспільства. Працівники книговидання і книгопоширення, призвичаєні до виконання директив згори, важко пристосовувались до нових умов, що вимагали самостійних управлінських рішень. Тому так званий перехідний період у

книжковій справі загалом і в її окремих ланках відбувався суперечливо: ринковий механізм управління ще не функціонував, однак старі командно-адміністративні методи відходили в минуле.

До різних аспектів розвитку радянської книжкової справи в Україні означеного періоду звертались дослідники Ольга Барзилович, Зоя Григорова, Жанна Ковба¹, Наталія Кучина², Оксана Федотова³ та інші, проте особливості розвитку книжкової торгівлі, її вплив на формування нових тенденцій у книгопоширенні в умовах ринку цілісно не досліджувались.

Мета статті – показати особливості функціонування книжкової торгівлі в Україні в контексті послаблення адміністративних важелів управління та лібералізації в усіх галузях суспільного життя, охарактеризувати нові форми й методи книгорозповсюдження, що функціонували в поєднанні з традиційними.

Тогочасна ситуація у книжковій справі вимагала зміни підходів до формування асортименту, організації нових взаємовідносин між партнерами, модернізації форм роботи. Зростання номінального дефіциту друкарського паперу призводило до скорочення постачання книжкової продукції в торгівлю державного сектора. Водночас збільшилася продукція видавничих організацій (кооперативів, СП, молодіжних центрів тощо), діяльність яких держава не регламентувала. Ці чинники разом із зростанням цін викликали дисбаланс в асортименті видавничої продукції, зниження рівня й обсягу її споживання, деформації попиту, скорочення ринку постачання⁴.

У 1980-тих роках здійснено низку заходів, спрямованих на поглиблення спеціалізації видавництва і друкарень, концентрацію виробництва і спеціалізацію управління шляхом укрупнення поліграфічних підприємств, створення виробничих об'єднань і міжрайонних друкарень. Удосконалено економічні форми управління і стимулювання праці на різних рівнях – від держкомвидавів до видавничих і книготорговельних підприємств⁵.

Перші спроби реформування народногосподарського комплексу на початкових етапах перебудови приносили непогані результати. Основні економічні показники розвитку книговидавництва свідчили про позитивні тенденції і подавали надію на вихід із успадкованої від періоду «застою» кризи. Почата в 1986 році інтеграція книжкової промисловості переросла у великомасштабний економічний експеримент, що ґрунтувався на розширенні прав підприємств,

¹ Григорова, З. Добре забуте старе? (ще раз про книжкову торгівлю в Україні) / Зоя Григорова, Жанна Ковба, Ольга Барзилович // Вісник Книжкової палати. – 2010. – № 1. – С. 7–11.

² Кучина, Н. Організація управління видавничою справою в Україні: історичний аспект / Наталія Кучина // Вісник Книжкової палати. – 2006. – № 10. – С. 8–10.

³ Федотова, О. Цензура друкованих видань в Україні на останньому етапі свого існування (1985–1990): джерелознавчий аспект / Оксана Федотова // Вісник Книжкової палати. – 2003. – № 11. – С. 37–39.

⁴ Доклад о наиболее важных отечественных и зарубежных достижениях в области науки, техники и производства издательского дела, полиграфической промышленности и книжной торговли за 1990 г. – Ч. 3: Книжная торговля. – М.: Всесоюз. кн. палата, 1991. – С. 87.

⁵ Пастухов, Б. Актуальные вопросы книгоиздательской деятельности в современных условиях / Б. Н. Пастухов // Современное советское книгоиздание: опыт, проблемы. – М.: Книга, 1985. – С. 8.

наданні їм більшої самостійності, підвищенні відповідальності за кінцевий результат. Експеримент передбачав оптимізацію організаційних і економічних взаємозв'язків видавництв, поліграфічних підприємств і книжкової торгівлі. Держкомвидави республік перейшли на галузевий госпрозрахунок і нормативний розподіл прибутку. Галузевий госпрозрахунок поєднував централізоване керівництво з певною господарською самостійністю підприємств, хоч внутрішній госпрозрахунок підприємств передбачав встановлення таких фінансових показників, як обсяг виторгу від реалізації, деяких статей витрат обігу. Самостійного балансу вони не мали і були внутрішніми підрозділами госпрозрахункових підприємств.

Загалом ситуація у книжковій торгівлі 1980-тих років була досить суперечливою. З одного боку, офіційна статистична і звітна інформація про виконання й перевиконання планів роздрібного товарообороту свідчила про ефективність функціонування галузі. З іншого – книжкова торгівля слабо реагувала на зміни у книговидаванні і на книжковому ринку, а її вплив на тематичне планування і тиражування літератури був незначним. Багаторічний дефіцит на окремі види літератури, що став наслідком адміністративного розподілу, а не вільного просування книги на ринок, позначився на характері діяльності і психології книготорговельних працівників. Вони продовжували зловживати службовим становищем, порушували правила продажу літератури підвищеного попиту, що суттєво гальмувало й ускладнювало перехід книгарень на нові умови торговельної діяльності. Та попри все, нові суспільно-політичні й економічні умови започаткували позитивні зрушення у книжковій справі і стимулювали принципово нове наповнення книжкового ринку. Політика «гласності» була зорієнтована на повніше задоволення читацьких потреб.

Для формування відповідної до потреб споживачів видавничої пропозиції заактивізувалось вивчення попиту на книжку. Асортимент у магазинах, книготоргах, бібліотечних колекторах створювався на основі ретельного аналізу планів випуску літератури. Дієвим методом виявлення попиту, особливо на фахові видання (науково-технічні, сільськогосподарські, суспільно-політичні й інші групи), були попередні замовлення. Пункти їх прийому зосереджувались у книгарнях і безпосередньо на підприємствах, в організаціях, установах.

Найактивнішими у вивченні попиту й оформленні попередніх замовлень були книгарні, універсальні і спеціалізовані. Тут у довідково-бібліографічних бюро й відділах працювали кваліфіковані кадри, які добре орієнтувались у тому чи іншому сегменті книжкового ринку. На цьому етапі книгарні стали опорними пунктами видавництва, істотно допомагаючи їм у тематичному плануванні й визначенні обґрунтованих накладів.

Тематико-типологічне наповнення видавничого репертуару періоду «перебудови» більше відповідало читацьким потребам читачів, однак і надалі давалися взнаки плановий підхід, розподільча політика й ідеологічні орієнтири, які повною мірою відображались на книготорговельному асортименті. Попри проголошену політику гласності, консервативне керівництво галузевих відомств зберігало традиційні методи тематичного планування. Пріоритетом

залишався випуск ідеологічно заангажованої суспільно-політичної літератури. Суттєве місце у видавничому репертуарі надалі займали видання з наукового атеїзму, антиімперіалістичної пропаганди і т.п. Водночас скорочувалась кількість назв дитячої, науково-технічної, спеціалізованої (низькорентабельної) літератури. Підвищений попит на дитячу й художню літературу планувалося втамувати у ХІІ-тій п'ятирічці.

Попри складну економічну ситуацію, в УРСР на початку 1980-тих років відкривалися різні види роздрібних книготорговельних підприємств і організацій: будинки книги, магазини-клуби, фірмові магазини – опорні пункти видавництва із вивчення попиту і розповсюдження літератури з різних галузей знань. Зазвичай нові підприємства роздрібною книжковою торгівлі створювались при новобудовах. У районах, де стаціонарна роздрібна мережа книжкових магазинів і кіосків була розвинутою, основні завдання полягали в реконструкції підприємств, їх оснащенні новою технікою, обладнанням, створенні максимального комфорту для покупців. Покращувались інтер'єри і внутрішнє облаштування міських книгарень. Великі універсальні книгарні мали бібліографічні відділи, конференц-зали, радіоточки, кімнати для відпочинку працівників, оснащувались сучасним обладнанням, засобами механізації, обчислювальною і розмножувальною технікою. Оскільки якість радянського обладнання була досить низькою, Держжковидав СРСР ініціював будівництво заводу з виробництва обладнання і меблів для книготорговельних підприємств⁶.

Для аналізу товарних запасів і стану книгорозповсюдження у книготорговельній мережі поступово запроваджували поіменну інвентаризацію книжок. Так, дані інвентаризації 1982 року засвідчують, що практично всі книготорговельні організації не зуміли налагодити раціональну систему вивчення попиту і забезпечити оптимальне тиражування літератури. Надлишки нереалізованої літератури постійно збільшувались, її структура була строкатою і включала видання центральних, республіканських і обласних видавництв.

Вагому роль у книжковій торгівлі відігравала така особлива її форма, як посилоква торгівля, що мала dopravляти друковану продукцію до віддалених населених пунктів. В умовах жорсткого планового управління книготорговельна мережа «Книга – поштою» виконувала й не надто почесну місію, поширюючи видання «в навантаження». У 1980-ті роки поштово-посилкова книжкова торгівля, на жаль, не перетворилась у добре налагоджену систему, а більшість магазинів і відділів «Книга – поштою» були мало потужними, зі штатом одна-дві людини, часто без елементарних засобів механізації. Асортимент багатьох поштово-посилкових магазинів і відділів становили залишки непроданої літератури книгарень і баз. Надсилаючи замовлення до пункту «Книга – поштою», покупець міг не отримати не лише замовлене видання, а й відповіді на свій запит. Траплялося, що книжки надсилали без замовлення або як додаток до замовлення – «у навантаження». Попри те, що товарооборот поштово-посилкової торгівлі зростав, її можливості були доволі обмежені.

⁶ Сафронов, Г. Книгораспространение: рубежи и перспективы / Г. П. Сафронов // Книжная торговля: Опыт, проблемы, исследования. – М.: Книга, 1983. – Вып. 12. – С. 19.

Для ефективнішого перерозподілу книжкових фондів на початку 1980-тих років зорганізували Всесоюзні гуртові книжкові ярмарки. Наприклад, у 1982 році в Харкові відбувся VII Всесоюзний гуртово-роздрібний книжковий ярмарок, де взяли участь представники 652 книготорговельних організацій Держкомвидаву СРСР, Центроспілки, В/О «Книгоекспорт», Академкниги, видавництв «Транспорт» і «Наука», 14-ти центральних видавництв.

Для задоволення попиту на друковану продукцію велике значення мала букіністична торгівля, що залучала видання до повторної реалізації. Їх у населення скуповували книгарні, букіністичні магазини й відділи, спеціальні пункти на підприємствах і в освітніх закладах тощо. Частка викупленої літератури у загальному товарообороті книжкової торгівлі постійно збільшувалась. В Україні на початку 1980-тих років вона становила 7,5–9,5% роздрібного товарообороту. У 1980-тих – на початку 1990-тих років широко практикувались такі форми букіністичної торгівлі, як придбання і продаж книг за договірними цінами, у кредит, тимчасове користування (т. зв. пункти першопрочитання), гарантований пошук книжок на замовлення⁷.

Недоліками тогочасної букіністичної торгівлі були незадовільна матеріально-технічна база, слабка динаміка поширення, недостатня спеціалізація. В Україні, як і в інших республіках СРСР, букіністичні магазини мали гірші умови, ніж решта книгарень. Почасти це пояснюється тим, що перші традиційно розміщувались у центрі міст, де не було умов для модернізації приміщень. Розвиток букіністичної торгівлі гальмувала й недооцінка їх керівництвом держкомвидаву й підпорядкованих йому книготорговельних організацій.

Своєрідною, новою формою букіністичної торгівлі на початку 1980-тих років став книгообмін, що оперативніше й диференційованіше задовольняв читацький попит, ширше, ніж звичайні букіністичні книгарні, залучаючи літературу з приватних бібліотек. Про популярність книгообміну свідчила його велика питома вага в асортименті роздрібних підприємств (в окремих українських книгарнях цей показник сягав 50%)⁸.

Практика роботи книгообміну доводила, що він розширював можливість ринку, збагачував асортимент букіністичних книгарень, пожвавлював їхню діяльність, почасти усував вплив «чорного ринку» на задоволення попиту населення. Добре зорганізований книгообмін не лише задовольняв індивідуальний попит покупців на видання, але й допомагав його вивчати. У містах, де був налагоджений букіністичний книгообмін, різко знижувалась активність тіньового ринку, скорочувалася спекуляція книжками. Рік у рік зростала кількість пунктів книгообміну й товарообіг у цій сфері, розвивались нові форми роботи (наприклад, харківський облкниготорг використовував перфокарти⁹).

⁷ *Небензя, А.* Книжная торговля на современном этапе / *А. А. Небензя* // Современное советское книгоиздание: опыт, проблемы. – М.: Книга, 1985. – С. 128.

⁸ *Сафронов, Г.* Книгораспространение..., *op. cit.*, с. 17.

⁹ *Ibidem*, с. 12.

Особливу нішу в книготоргівлі УРСР займало поширення імпоротної літератури, що з'явилася на ринку після послаблення ідеологічного контролю. На початку 1980-тих років СРСР закуповував закордонні видання в 11-ти соціалістичних і 38-ми капіталістичних країнах, у 143-х фірм. Як і раніше, пріоритет в експорті друкованої продукції належав країнам соціалізму¹⁰. Поступово мережа магазинів, що реалізовували імпорту літературу, розширилась. У деяких книготоргах, окрім магазину «Дружба», працювали від двох до семи спеціалізованих відділів, відкритих у книгарнях великих міст і в місцях поселення іноземних спеціалістів, наприклад, на Закарпатті¹¹.

Основною причиною збитковості книжкової торгівлі було послаблення контролю за роботою гуртових і роздрібних підприємств, низький рівень кадрової роботи, відсутність відповідальності працівників за матеріальні цінності. Неналежна увага в доборі книготорговельних кадрів, а також встановлення необґрунтованих планів реалізації літератури призводили до систематичних недостач, розтрат, розкрадань. Наприклад, у 1982 році в книготорговельних підприємствах системи Держкомвидаву СРСР було виявлено 696 таких випадків і втрати на суму 387 тис. руб.¹².

Низьким залишався рівень обслуговування населення у роздрібній книготорговельній мережі. Масштабного поширення набув продаж літератури «в навантаження», який часто здійснювали народні книжкові магазини і кіоски.

На зламі 1980–1990-тих років державна система роздрібною книжковою торгівлі зазнавала серйозних труднощів, пов'язаних із виникненням конкуренції з боку нових структур: кооперативних кіосків і магазинів, фірмових видавничих книгарень, книжкових відділів у магазинах загальної торгівлі тощо.

Централізоване постачання книготоргів з боку «Союзкниги» в 1990 році становило не більше половини обсягу товарообороту, тому книготорги були вимушені збільшувати в своїх магазинах частку споріднених товарів (канцелярських, платівок тощо), самостійно закуповувати літературу у дрібних видавців-кооператорів, організацій, що отримали статус видавничих і т. п. Тоді ж у практику ввійшла реалізація окремих видань за «договірними» цінами.

Водночас державна система і система споживчої кооперації все ще залишались найбільшими книготорговельними організаціями країни. Вони й надалі збільшували число книгарень, розвивали спеціалізацію, запроваджували нові методи торгівлі. Відтак зростала кількість книжкових кіосків; практикувалась реалізація видавничої продукції через торгові апарати (автомати) на вокзалах, в аеропортах і інших місцях масового скупчення людей; створювались магазини нового типу; асортимент розширювався за рахунок компактних дисків, екзаменаційних білетів для слухачів професійних шкіл тощо¹³.

¹⁰ Ibidem, с. 18.

¹¹ Доклад о наиболее важных отечественных и зарубежных достижениях в области науки, техники и производства издательского дела, полиграфической промышленности и книжной торговли за 1990 г. Ч. 3 : Книжная торговля. – М.: Всесоюз. кн. палата, 1991. – С. 57.

¹² Ibidem, с. 65.

¹³ Ibidem, с. 89.

Отже, умови розвитку книжкової торгівлі часу перебудови характеризувалися низкою нових явищ і вимагали розробки нової стратегії. Державний сектор книжкової торгівлі потребував докорінних змін насамперед у структурі управління і організації оптової ланки. На часі було виникнення оптових баз і складів, що працювали б на кооперативній основі, посередницьких фірм тощо. Активізувався продаж книжкової продукції поза традиційними сферами книгорозповсюдження – у продовольчих і універсальних магазинах, а також книгоношество. Популярною стала форма театралізованої презентації видань. Однак загалом підприємствам цієї сфери, що звикли працювати в умовах постійних вказівок вищих інстанцій, було важко пристосуватися до нових економічних умов. На сьогодні процес формування ринкової системи книжкової торгівлі незалежної України не можна вважати завершеним, тому в ньому не останню роль відіграє нагромаджений, хоч і суперечливий досвід періоду перебудови.

Nataliia MARTSINIAK. Restructuring Book Trade in Ukraine: from Crisis to Reform.

The author analyzes the reasons for the crisis in the book trade in the mid-1980s. Examined are the main features of book distribution in the period of reform.

Keywords: publishing, publishing stock, bookstores, book trade, reform, forms and methods of book distribution.